

צורת ביעור חמץ

ראש הישיבה,

הרב שבתאי סבתו שליט"א

"רבי יהודה אומר: אין ביעור חמץ אלא שריפה וחכמים אומרים אף מפרר וזורה לרוח או מטיל לים" (פסחים פ"ב משנה א).

חמץ ונותר

הגמרא במסכת פסחים (כו:): מציגה בפנינו את הוויכוח שהתנהל בין רבי יהודה לחכמים על אופן ביעור החמץ. רבי יהודה משווה דין חמץ לנותר, כשם שנותר חייב שריפה כך חמץ חייב שריפה.

דין נותר מפורש בפרשת קדושים (ויקרא יט, ח): "בְּיוֹם זִבְחֵכֶם יֵאָכֵל וּמִמְחֶרֶת, וְהִנֹּתֶר עַד יוֹם הַשְּׁלִישִׁי בָאֵשׁ יִשְׂרָף".

למעשה, דין נותר נזכר לראשונה כבר בפסח מצרים (שמות יב, ח): "וְלֹא תוֹתִירוּ מִמֶּנּוּ עַד בֹּקֶר, וְהִנֹּתֶר מִמֶּנּוּ עַד בֹּקֶר, בָּאֵשׁ תִּשְׂרְפוּ".

ההקשר ברור מאוד, והוא הקשר של זמן. מעבר לזמן אכילת הקרבן, הרי הוא נותר וחייב שריפה. גם החמץ שנשאר מעבר לזמן שנקבע לו והוא סוף שעה שישית ביום י"ד בניסן, הרי הוא כמו נותר וחייב שריפה. מעניין לציין כאן פסוק המסמיך את דין החמץ לדין נותר (דברים טו, ד): "וְלֹא יִרְאֶה לְךָ שְׂאֵר בְּכָל גְּבֻלְךָ שִׁבְעַת יָמִים, וְלֹא יִלְיִן מִן הַבָּשָׂר אֲשֶׁר תִּזְבַּח בְּעֶרְבֵי בְּיּוֹם הָרִאשׁוֹן לַבֹּקֶר".

זאת ועוד. בפועל, בצק שנילוש בחג הפסח, ויעברו 18 דקות ללא עשייה - הבצק יחמיץ. כלומר, גם כאן הוא בעצם נותר מעבר לזמנו.

מכילתא, ירושלמי ותלמוד בבלי

הוויכוח שמצוטט בגמרא (פסחים כו:): מופיע, בשינויים קלים, גם במכילתא (פרשת בא, ח) וגם בירושלמי (פרק שני הלכה א).

בראשית דברינו ניגע בסוף הדיון שבמכילתא ובירושלמי, הנראים כחולקים זה על זה.

בסוף הדיון שבמכילתא אומר רבי יהודה בן בתירה לרבי יהודה:

סבור אתה שאתה מחמיר עליו? אינך אלא מיקל עליו. הא אם לא מצא לו אור ישב לו ולא ישרוף?! אלא בלשון הזה הווי אומר:

(1) עד שלא תגיע שעת הביעור - מצוות כילויו בשריפה.

(2) משהגיעה שעת הביעור - מצוות כילויו בכל דבר.

לא ברור, אם רבי יהודה בן בתירה מייצג את דעת חכמים, או אולי הוא מנסה לשכנע את רבי יהודה שיסכים שגם לשיטתו המחייבת שריפה, יש לוודא שזה יתבצע עד שלא תגיע שעת הביעור, אבל משהגיעה שעת הביעור, השבתתו בכל דבר.

רש"י מבין שרבי יהודה אכן השתכנע, וכך הוא מפרש בגמרא (פסחים יב:). לגבי "אמר רבי יהודה: אימתי? שלא בשעת ביעורו, אבל בשעת ביעורו, השבתתו בכל דבר", מפרש רש"י: "שלא בשעת ביעורו - בתחילת שש וכל שש, דאכתי מדאורייתא שרי. אבל בשעת ביעורו - בשבע, שהוא מוזהר מן התורה - השבתתו בכל דבר".

יש לשים לב שבמכילתא מפורש ששעת הביעור היא אחרי השעה שאיננה שעת הביעור, וכך לשונה: "עד שלא הגיעה שעת הביעור... משהגיעה שעת הביעור...".

בתלמוד הבבלי הסגנון שונה: "אימתי? שלא בשעת הביעור, אבל בשעת הביעור...". (חסר הביטוי "עד שלא הגיעה... משהגיעה"). ההדגשה הזאת משאירה פתח לתוספות לפרש בתלמוד הבבלי הפוך מרש"י. הם אומרים ששעת הביעור קודמת לשעה שאיננה שעת הביעור. על כך נדון בהמשך.

נעבור לירושלמי.

בסוף הוויכוח, הירושלמי מצטט שתי ברייתות החולקות זו על זו, והוא משייך אחת לשיטת רבי יהודה והאחרת לשיטת חכמים:

1) תנ"י: עד שלא הגיע זמן ביעורו - את מבערו בכל דבר. משהגיע זמן ביעורו - את מבערו בשריפה. ואתיא כרבי יודה.

2) אית תניי תני: עד שלא הגיע זמן ביעורו - את מבערו בשריפה. משהגיע זמן ביעורו - את מבערו בכל דבר. ואתיא כרבנין.

כאן רואים בבירור, ששיטת רבי יהודה על פי הירושלמי, הפוכה משיטת רבי יהודה על פי המכילתא.

אלא אם כן נאמר כך. שרבי יהודה בן בתירה במכילתא מייצג את שיטת חכמים כפי שמופיעה בירושלמי. אם כך, רבי יהודה לא השתכנע מדבריו ועדיין הוא חושב, שמהגיעה שעת הביעור חובתו בשריפה בלבד.

זו תהיה סברת התוס', ולדעתם הירושלמי אינו חולק על המכילתא.

אך הם יצטרכו להפוך את המשמעות בדברי התלמוד הבבלי, כדי שגם הוא יתאים למכילתא ולירושלמי. הנה שוב הציטוט מן התלמוד הבבלי: "אמר רבי יהודה: אימתי, שלא בשעת ביעורו, אבל בשעת ביעורו, השבתתו בכל דבר" (יב:).

התוס' מסבירים: שלא בשעת ביעור - משבע ואילך - בשריפה (הכוונה, לא בשעת הביעור המקובלת והנהוגה). בשעת ביעורו - בשעה השישית (זו השעה המקובלת והנהוגה על ידי כולם) השבתתו בכל דבר.

רש"י, כמובן, יעדיף את הפירוש המתאים לפשט המילים, אע"פ שבכך תיווצר מחלוקת בין המכילתא לירושלמי.

השבתה ושריפה

נעבור לדיון מעמיק יותר בשיטת רש"י אליבא דרבי יהודה.

לכאורה, אם התורה מצווה לשרוף את החמץ כפי שהיא מצווה לשרוף את הנותר (שיטת רבי יהודה), הרי זה חייב להיות בשעה שהיא אוסרת את החמץ. והרי שעת האיסור מדאורייתא היא התחלת השעה השביעית ביום י"ד. אם כך, איך לשיטת רש"י שעת השריפה לרבי יהודה היא השעה השישית שאינה אסורה מן התורה, ודווקא מתחילת השעה השביעית - שהיא אסורה מן התורה - השבתתו בכל דבר? זו היא קושיית התוס' (יב: ד"ה אימתי).

מעין קושי זה יהיה לנו כשנלמד את דעת רבי עקיבא, שהוא, כנראה, המקור לדעת רבי יהודה תלמידו.

לעיל (בדף ה.) מביאה הגמרא כמה הוכחות שכוונת התורה באמרה "אָךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבִּיתוּ שְׂאֵר מִבְּתֵיכֶם..." (שמות יב, טו) ליום ארבעה עשר (ולא ליום חמישה עשר). ביניהם רבי עקיבא, האומר כך:

רבי עקיבא אומר... הרי הוא אומר: "אָךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבִּיתוּ שְׂאֵר מִבְּתֵיכֶם" וכתוב "כל מלאכה לא תעשו", ומצינו להבערה שהיא אב מלאכה (לכן אי אפשר לומר שמצוות 'תשביתו' היא ביום טוב).

ומסיקה הגמרא מדבריו: "אמר רבא: שמע מינה מדרבי עקיבא... אין ביעור חמץ אלא שריפה". ומוסיף רש"י, שזו שיטת רבי יהודה הלומד מנותר. והרי כל דבריו של רבי עקיבא נאמרו כהוכחה שאיסור חמץ הוא מתחילת שעה שביעית, וכנראה שאז (משעה שביעית) מצווה לשורפו (שלא כשיטת רש"י)!
נצטרך לעשות חשיבה מחודשת.

מצד ההיגיון, הרי לא ייתכן שהתורה תצווה לשרוף בשעת האיסור. כי אם כך, האם עד שישורוף יעבור על איסור?! אלא ודאי הכוונה היא, שבשעת האיסור יהיה החמץ שרוף ומבוער. כלומר, שכבר בסוף השעה השישית חובה לשרוף ולבער את החמץ.

זה הוא ההסבר לשיטת רש"י, שמן התורה יש לשרוף את החמץ בשעה השישית, כדי שבשעה השביעית יהיה שרוף. ואם לא שרף עד תחילת השעה השביעית - אז השבתתו בכל דבר.

ההבנה הזאת היא סברת הרמב"ן, בתרצו קושיא אחרת שמציבים התוס'.

לעיל (בדף ד:) קובעת הגמרא: "מדאורייתא - בביטול בעלמא סגי ליה". מפרש רש"י: "דכתיב 'תשביתו' ולא כתיב 'תבערו'".

קושיית תוס': והרי לדברי הגמרא, האיסור הזה הוא מחצות יום י"ד ואילך ("אך" חילק), ועל שעה זו נאמר "תשביתו", כלומר מתחילת שעה שביעית; והרי אחרי זמן איסורו אין מועיל ביטול (גמרא דף ו:)!
על שאלה זו משיב הרמב"ן כך:

דכי אמרת נמי תבערו (אפילו אם תפרש "תשביתו" - תבערו) היאך מצווה לבער אחר חצות? והלא בשעת ביעורו כבר עבר עליו! אלא שיהא מבוער או מבוטל בחצות קאמר רחמנא.

ביטול מן התורה

ההבנה הזאת תוביל אותנו לחשיבה הבאה (שיטת רש"י).

האם דברי הגמרא "מדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה" לא יתאימו לדעת רבי יהודה הדורש שְׁרִיפָה מן התורה?

ברור לנו, שלדעת תוס' המפרשים את ההלכה הזו מטעם הפקר, גם רבי יהודה יסכים. כלומר, התורה מצווה לשרוף את החמץ שלך. אם הפקרת אותו קודם זמן איסורו, הרי הוא אינו שלך ולא חלה עליך מצוות ביעור. אך אם נאמר כדעת רש"י, שעצם ההוראה "תשביתו" היא מצוות הביטול, היכן תהיה מצוות השריפה מדין נותר?

בתשובה, ננתח את מצוות שריפת הנותר.

התורה אומרת, "וְלֹא תוֹתִירוּ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקָר... (שמות יב, ט) - כלומר, מצווה לאכול מן הקרבן (פסח) ולכלותו עד הבוקר. זו מצווה ראשונה. מה יהיה אם לא סיימנו את אכילתו עד הבוקר? אז תופיע המצווה הבאה: "וְהִנְתָּר מִמֶּנּוּ עַד בֶּקָר בְּאֵשׁ תִּשְׂרְפוּ" (שם). זו מצווה שנייה.

נעבור לדין חמץ ונאמר את אותו מהלך.

תחילת הכל, "תִּשְׁבִּיתוּ שְׂאֹר מִבֵּיתְכֶם..." (שמות יב, טו) - כלומר (כסברת רמב"ן) תדאגו שיהיה מושבת. תאכלו אותו ותגמרו אותו. ואם לא כיליתם אותו - תדאגו שיהיה שרוף (כדין נותר) קודם זמן איסורו.

ההבדל בין חמץ לנותר הוא - שבנותר אין איסור "לא יראה ולא ימצא", אלא איסור אכילה בלבד, ולכן ניתן לפרש שהשריפה היא אחרי הופעת הבוקר.

או אולי אפשר לומר גם בנותר, שאם רואים שבשר הקרבן עתיד להיוותר, אז יש לדאוג שיהיה שרוף לפני כן. פירוש הפסוק יהיה כך: "וְהִנְתָּר מִמֶּנּוּ עַד בֶּקָר בְּאֵשׁ תִּשְׂרְפוּ": קודם שיגיע הבוקר תדאגו שיהיה שרוף.

בין כך ובין כך, בחמץ יש דין "בל יראה ובל ימצא" אחר זמן איסורו, ולכן מוכרחים לומר שיהיה שרוף קודם שיגיע זמן איסורו.

על פי זה, גם לשיטת רש"י אליבא דרבי יהודה, מדאורייתא בביטול בעלמא סגי ליה, מדין "תשביתו". כלומר, התורה מצווה אותנו לאכול את כל החמץ, ואם לא, אז להשבית את הנשאר מליבנו ולבטל אותו. ואם לא עשינו זאת, צריכים לשרוף אותו וכל זה לפני שתגיע השעה השביעית. משתגיע השעה השביעית עלינו להשביתו ולהוציאו בכל דרך, כולל פירור וזרייה לרוח וכו'.

ולדעת תוס' אליבא דרבי יהודה, אם הפקרנו אותו הרי איננו מחויבים בו, ואם לא, עלינו להשביתו בכל דרך עד שתגיע השעה השביעית. משהגיעה השעה השביעית אין דרך אחרת אלא לשרפו.

שעת הביעור

נעין במשנה הבאה (יא:):

רבי מאיר אומר: אוכלין כל חמש ושורפין בתחילת שש. רבי יהודה אומר: אוכלין כל ארבע, ותולין כל חמש, ושורפין בתחילת שש.

מכאן משמע, שלא רק רבי יהודה, אלא גם חכמים (רבי מאיר) סוברים שיש לשרוף את החמץ, ועושים זאת בתחילת שש. וגם לרבי יהודה, יש לשרוף בתחילת שש. אין ספק שכל זה הוא מדרבנן ולא מדאורייתא. כלומר, יש "שעת ביעור" שהיא מדרבנן, והיא כל השעה השישית, שבה מצווה לשרפו.

על פי זה, במשנה ג, ששם אומר רבי יהודה: "בודקים אור לארבעה עשר ובארבעה עשר שחרית ובשעת הביעור" - "שעת הביעור" היא 'מדרבנן' והיא השעה השישית.

כך נשיב על קושיית התוס' על רש"י (יב: ד"ה איתמר), שפירש ש"שעת ביעורו" היא שעת ביעורו מדאורייתא והיא תחילת שבע. הם הקשו מן הביטוי "שעת הביעור" במשנה. אך רש"י ישיב שיש להבחין בין "שעת ביעורו" - "מדאורייתא", לבין "שעת ביעור" - מדרבנן.

על פי ההנחה הזאת, שגם לדעת חכמים (רבי מאיר) יש לשרוף את החמץ בתחילת שש, איך יתפרשו דבריהם בתחילת פרק שני (משנה א)?

רבי יהודה אומר: אין ביעור חמץ אלא בשריפה. וחכמים אומרים: [אף] מפרר וזורה לרוח או מטיל לים.

התשובה תהיה, שחכמים שוללים את האמירה ששריפה היא האופציה היחידה, ומוסיפים גם אפשרויות אחרות. על פי זה, הגרסה במשנה תהיה: "וחכמים אומרים, אף מפרר וזורה לרוח...". כלומר, עדיף לשרפו, אך אם אין הדבר אפשרי, יש לנקוט דרכים נוספות.

באופן הזה בדיוק תתפרש שיטת הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה) שפסק כחכמים, וכשיטת רש"י בביאור המילה "תשביתו":

מצוות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור אכילתו (פרק ב הלכה א).

1) ומה היא השבתה זו האמורה בתורה? **שיבטל החמץ בלבו** ויחשוב אותו כעפר (שם הלכה ב).

2) שעה חמישית אין אוכלין בה חמץ, גזרה ... ואינו אסור בהניה ... עד שתגיע שעה שישית **ושורפין הכל** (פרק א הלכה ט).

3) כיצד ביעור חמץ? **שורפו או פורר** וזורה לרוח או זורקו לים (פרק ג הלכה יא).

